

7 Oraltai H. *Elim-ailap otken omir (moia rodina – proşedşaiia jizn): Trete izdanie: [Elim-ailap otken omir (my motherland – passed life): Third edition]* – Almaty: Bilim, 2005. – 664 s.

МРНТИ 17.71.07

<https://doi.org/10.51889/2020-2.1728-7804.76>

Нұрғазиев Т. ¹

¹Ардахан университеті,
Ардахан, Түркия

ҚАЗАҚ ЕРТЕГІЛЕРІНДЕГІ МӘДЕНИ-ӘЛЕУМЕТТІК ОРТА

Аңдатпа

Ертегілер, бір халықтың ғана емес, адамзат баласының өсу, өркендеу жолын көрсететін тарихи жәдігерлік. Кез келген ертегіде жақсылық пен жамандық, бай мен кедей, туысқандық байланыстар мен отбасын, отанын қорғау сияқты мәселелер сөз етіледі. Сонымен қатар, ертегілер халықтың әлеуметтік өмірін ашық сипаттайтын ерекше қасиетке ие. Бала кезімізден естіп үйреніп қалған бай/кедей, жақсы/жаман, білімді/білімсіз, патша/құл, ақылды/сараңнан басқа ертегілерден баласыздық зары, отағасын күткен ананың уайымы, баланың сана сезімін қалыптастырудың әлеуметтік ерекшелігі, өмір сүрген географиялық орны мен табиғаттың көрінісі, бір сөзбен айтқанда әлеуметтік өмірі көрініс табады. Мақалада осы аталған әлеуметтік ерекшеліктер сараланып, оларға ертегі мәтіндерінен мысалдар келтіріледі. Сонымен қатар мақалада ертегі айтушы/шығарушы және оның өміріндегі әлеуметтік мәселелері ертегіде қалай көрініс тапқандығы туралы айтылады. Мақалада Қазақ әдебиетіндегі Алдар көсе туралы бес ертегі, Алаша Ханның ертегідегі және хикаядағы образының географиялық ерекшелігі, баласы жоқ отбасының “Ер Төстік” ертегісінен көрініс табуы, “Кім күшті” ертегісінің кіріспе бөліміндегі ертегіні айтушының әлеуметтік проблемалары мен бала тәрбиелеудің өзіндік ерекшелігі сөз етіледі.

Түйін сөздер: ертегі, әлеуметтік орта, Ер Төстік, Алдар Көсе, Алаша хан, әлеуметтік код, фольклор

Nurgaziyev T. ¹

¹Ardahan University,
Ardahan, Turkey

CULTURAL AND SOCIAL ENVIRONMENT OF KAZAKH TALES

Abstract

Tales are historical artifacts that show the growth and prosperity of not only one nation, but all of humanity. In any fairy tale there are such questions as good and evil, wealth and poverty, communication with relatives and the protection of the family and homeland. In addition, fairy tales have a special character that clearly describes the social life of people. Rich / poor, good / bad, educated / uneducated, king / slave, smart / mean. In addition, fairy tales reflect such social problems as infertility, mother's anxiety about family and children, social features of the child's consciousness structure, geographical features of social life, in short, a fairy tale reflects the social life of a certain people. The article analyzes social features and provides examples from Kazakh tales. In addition, the article focuses on the storyteller of fairy tales, as he reflects his social problems in the fairy tale. The article examined five tales about Aldar Kos - as a hero-protector of the people i.e. social dreams of the people, geographical features of the image of Alash Khan - urban and nomadic type of khan, the problem of infertility in the fairy tale “Yer Tostik”. The narrator's social problems were analyzed based on the tale “Who is Strong”.

Keywords: fairy tale, social environment, Yer Tostik, Aldar Kose, Alasha Han, social code, folklore

Нургазиев Т.¹

¹Ардаганский университет,
Ардаган, Турция

КУЛЬТУРНО-СОЦИАЛЬНАЯ СРЕДА КАЗАХСКИХ СКАЗОК

Аннотация

Сказки – это исторические артефакты, которые показывают рост и процветание не только одной нации, но и всего человечества. В сказках есть такие социальные проблемы как добро и зло, богатство и бедность, коммуникация с родственниками, защита семьи и родины. Кроме того, сказки имеют особый характер, который четко описывает общественную жизнь людей. Богатый / бедный, хороший / плохой, образованный / необразованный, царь / раб, умный / скупой, и.т.д. Помимо этого в сказках отражаются такие социальные проблемы как бесплодие, беспокойство матери о семье и детях, социальные особенности конструкции сознания ребенка, географические особенности социальной жизни, одним словом, сказка отражает социальную общественную жизнь определенного народа. В статье анализируются социальные особенности и приводятся примеры из казахских сказок. Кроме того, в статье особое внимание уделяется рассказчику сказок, как он отражает свои социальные проблемы в сказке. В статье были рассмотрены пять сказок об Алдар Косе – как о героезащитнике народа т.е. социальной мечты народа, географических особенностях образа Алаша Хана – городской и кочевой тип хана, проблема бесплодия в сказке “Ер Гостик”. Социальных проблемы рассказчика были проанализированы на основании сказки «Кто силён».

Ключевые слова: сказка, социальная среда, Ер Гостик, Алдар Косе, Алаша хан, социальный код, фольклор

Кіріспе. Бала кезінен біз білетін ертегі – халық ауыз әдебиетінің кең таралған түрлерінің бірі. Әр халықтың ұлттық рухын бейнелейтін өзіндік ертегілері бар. Әдетте олар наным-сенімдерді, ғұрыпты, дәстүрді, батырларды, дінін, ұлттық тағамдарын, географиялық орналасуымен байланысты болған әлеуметтік қайшылықты бейнелейді.

Ертегі алуан түрлі функцияларға ие болғандықтан көптеген ғылыми бағыттардың объектісі болып табылады. Сондықтан, бірі мәтіндік талдауға жүгінсе, енді бірі семантика тұрғысынан мән іздейді. Ертегілерді тіл зерттеушілері (тілші ғалымдар) көбіне әлеуметтік, когнитивтік, этнолингвистика бағыттарында материал ретінде қолданады. Яғни, ертегілердегі кездесетін зат атаулары, концептілер, кейіпкерлер диалогы, т.б.

Әдебиеттану ғылымы болса, ертегінің сюжетінен бастап, кейіпкерлерінің мінезі, идеологиялық ұстанымы, салт-дәстүр, т.б. кеңестік кезден қалыптасқан конструкциялық жолменталдау жүргізіп келеді. Соңғы жылдарда әдебиеттануға тәуелсіздіктің қосқан басты үлесі – “Рухани жаңғыруға” негізделген “Ұлттық рух” тақырыбының фольклор төңірегінде қарастырыла бастауы. Бұл тарих пен сәл кенжелеп тұрған әдебиеттану ғылымына жаңа серпін берді. Жаңашыл зерттеулерге жол ашылды. Нәтижесінде, Қазақстандағы әдебиеттану ғылымы тәуелсіз тарих, мәдениеттану, этнография сияқты келелі білімдермен байланысқа түсіп, өзінің зерттеу аясын кеңейтті. Десек те, әдебиеттану ғылымының дамуы және “Рухани жаңғыруы” үшін әлемдегі зерттеулерге зер салып, жаһандану үдерісінде өз фольклорлық туындыларымызды барынша қорғап, “әдебиеттің кәрі әжесін” (Ғ.Мүсірепов) зерттеу керекпіз. Бүгінгі әдебиеттану “Қоғамтану”, “Психология”, “Әлеуметтану”, керек десеңіз “Киномотография” салаларымен тығыз байланыста болуы тиіс.

Қарастырылып отырған мақала, әдебиеттану ғылымының әлеуметтану ғылымымен байланысын бұғанға дейін сақталып келген дәстүр жалғастығын барынша сақтай отырып талдау жүргізуді мақсат тұтады. Талдаудың нысаны болып Қазақ фольклор қазынасының ең танымал және әмбебап (әрі күрделі) түрі болған ертегілер алынды. Шын мәнінде, ертегі – фольклордың ең танымал әрі ғылыми тұрғыда әмбебап түрінің бірі. Зигмунд Фрейд ертегі сюжеттерінің адам түсіндегі ерекшелігін тілге тиек етсе (*Marchenstoffe in Traumen – 1913ж.*), оның шәкірті К.Юнг өзінің *аналитикалық психологиясында* “ұжымдық бейсаналық” (*archetyp*) тұрғысынан зерделейді. Дж. Кэмпбелл болса ертегі қаһармандарының жүріп өткен жолынан, кездескен қиындықтарынан ұқсастық іздейді (*The Hero with a Thousand Faces – 1949ж.*). В.Пропп орыс ертегілерінің ұқсастықтарын жүйелеп, ортақ сюжетіне сай топтау жүргізеді (*Морфология «волшебной» сказки – 1928ж.*). Ертегілердің тағы бір

зерттеу арнасын мифологиямен және бүгінгі голливуд фильмдерімен байланысын көрсеткен еңбек Билл Мойерстың 1988 жылы жариялаған «Мифологияның күші» (*Power of Myth – 1988ж.*). Бұл еңбекте Б.Мойерс Дж.Кэмпбелмен сұхбаттаса отырып діндегі қасиетті кітаптардан голливуд фильмдеріне дейінгі мифтерді, ертегілерді саралап, заманауи голливуд фильмдерінің сюжеттермен салыстырады. Байқағанымыздай, ертегі біздің түсінігіміздегі «ауыздан-ауызға жеткен фольклор түрі» ғана емес, ғасырлар бойы қалыптасқан және өз бойына белгілі бір ұлттың (бәлкім адамзаттың) *әлеуметтік өмірін* бойына жинақтаған тәрбие құралы, мифтердің бір бөлігі, әрқашан жаңғырып отырған ата-бабаларымыздың арман-мұраттары, “Адам өмірінің кейбір кезеңдері, фобиялары, әуестіктері, көзқарастары, қолданған тіл қалыптары, мәдени және өмірлік тәжірибелері”[1;144] және ұлттық әдебиетіміздің баға жетпес қазынасы.

Әдістеме. Бүгінгі күні ертегілерді әдебиеттану ғылымы тұрғысынан талдаудың бірқатар әдіс-тәсілі бар. “*Әр әдіс өз орнында жақсы*” [2] қағидасын ескерсек, талдау тұрғысынан Владимир Пропп ұсынған салыстырмалы-типологиялық талдау әдісі бүгінгі күні өз маңыздылығын жоғалтпай, әмбебапұлгі ретінде қаралады. Ертегі сюжеті мен қаһармандардың образын қатар алып жүрген бұл талдау – ертегінің сипатын мейлінше толықтай ашады. В.Пропп “*Фольклорлық ертегілерде формаларды қарастыру және жүйенің заңдылықтарын белгілеу органикалық түзілімдердің морфологиясымен бірдей*”[3;1] екенін аңғарып, тіл білімінде кеңінен танымал болған “*морфологиялық әдісті*” оңтайлы деп есептейді.

Фольклор қазынасына талдау жүргізудің теориялық негіздерінің бірі – халық ертегілерінің мотивтерін талдау болып табылады. Мотивтер 1932 жылдан бастап жүйелі индекстелді. Бұл талдаудың түрін ғылыми айналымға енгізген - Стис Томпсон. Ол “*Халық әдебиетінің мотив-индексі*” деген еңбегін жариялады; бұл жұмыс ертегілерді талдауға арналған көмекші әдебиет ретінде кәсіби фольклористің (халық білімшісінің) ең құнды құралдардың біріне айналды. Еуропа халықтарындағы ертегілердің мотивін Аране 1910 жылы жариялады. Томпсон, Араненің ізбасары ретінде бұл тізімге Азия ертегілерін қосты. Сондықтан бұл әдісті Аране-Томпсон әдісі деп те атайды. Мотив-индекс талдауы ертегілерді мотивіне қарай топтастыруды көздейді. Мысалы, *хайуанаттардың өмірі бейнеленген ертегі мотивтері А1700-А1799* ретінде берілсе, ертегіде кездесетін *қасиеті бар заттар D900-D1299* түрінде көрсетіледі.

Мақалада ертегілерді әлеуметтік тұрғыда талдау үшін олардың сюжеттік-композициялық ерекшеліктерін негізге алмағанымызды ескертеміз. Оған бірнеше себеп бар:

1) Қазақ фольклорында орын алған ертегілер ғасырлар бойы жинақталған халық қазынасы, ұлттық таным-түсініктің көрінісі болып табылады. Ғасырларды артта қалдырған бұл фольклор түрінің пішіні барынша жинақталып, қысқарған. Кей түсініктер тек символдық түрге ие болып қалған. Символдарды талдау және олардың ұлттық табиғатын ашу өз алдына бөлек мақсат. Сөзсіз, ертегідегі әлеуметтік тұрмыс, халық өмірі, мәселелі жағдаяттар ғасырлар сүзгісінен өтіп, ертегі мәтінінің және сюжетінің бір бөлігі болып қалған. Сондықтан мақалада тек ертегі мәтініндегі халықтың әлеуметтік өмірін белгілейтін тұстары алынды;

2) Мақалада ертегілерді сюжеттік және композициялық тұрғыда топтастыру көзделмеген. Себебі, ертегінің пішіндік (формалық) ерекшелігін талдау, тақырыбымыздан ауытқуға себеп болады. Пішін мәселесі – структуралық көзқарасты талап етеді. Біз семантикалық әдіске жүгінеміз.

3) Қазақ ертегілерінің біздегі структуралық талдауы (кіріспесі, оқиғаның дамуы, шиеленісуі...) барынша зерттеліп бітті. Ендігі мақсат – пәнаралық байланысты орнату арқылы ұлттық ерекшелігімізді, дүниетанымымызды тану, ұмытылған дәстүрді рухани жаңғырту.

Мақаладағы ертегілерді талдау барысында бай/кедей, жақсы/жаман, білімді/білімсіз, патша/құл, ақылды/сараңнан басқа баласыздық зары, отағасын күткен ананың уайымы, баланың сана сезімін қалыптастырудың әлеуметтік ерекшелігі, халықтың өмір сүрген географиялық орны мен табиғатының көрінісі, бір сөзбен айтқанда әлеуметтік өмірі көрініс табатын мәтін негізгі материал ретінде алынды.

Нәтижелер және талқылау. Фольклордың өте қарапайым жанры болып табылатын ертегілер нәліктен ғасырлар ағысында жоғалмай, қайта жанданып, өз өмірін жалғастыру үстінде? Өркениеттер жоғалып, ғылыми-техникалық революциялар кезегімен адам санасындағы құндылықтарды өзгертсе де, қазақ халқы үшін еңбекқор қасиеті құмырсқа образында, көсе (сақалы шықпаған еркек) сипаты алдауға икемді адам образында сақталды. Күйеу баласына төс етін тартқан қайын атасы мен “Ер Төстік” ертегісінің бас қаһарманының дүниеге келу ерекшелігінің арасында қандай да бір байланыс бар ма? Я да көп ертегілер неге “Ерте, ерте, ертеде” деп басталатыны жайлы оқырман немесе ертегі

айтушы ойлана ма? Бұл сұрақтардың жауабын ертегілерге әдеби тұрғыда талдау жасау арқылы табуға болады.

Ертегіні талдау үшін, оның функционалдық қызметін анықтап алғанымыз жөн. Әуелде, бұл фольклор түрі қолданыста кімге бағытталып айтылғанын (бағытталу объектісі) анықтап алуымыз керек. Қай мемлекетте болмасын, ертегілердің бағытталу объектісі – бала. Ертегі балаға әдетте 3-4 жасынан бастап айтылады. Бұл қарым-қатынаста субъект ретінде танылатын (баяндаушы) сол баланың анасы немесе әжесі. Атасының немесе әкесінің балаға ертегі айтып отырған сюжетін қазақ фольклорында кездестіру қиын. Ер адамдар фольклорда хикаялық дастандар (хикаялар) немесе батырлық дастандар айтады. Екі фольклор туындысының (ертегі, дастан) мақсаты әр-түрлі, көтерілетін әлеуметтік мәселелері де бір-біріне ұқсамайды. Мысалы, ертегіде ешқашан нақты мезгіл, мекен, уақыт көрсетілмейді. Әдетте “Ерте, ерте, ертеде...” деп басталып, соңы бақытты болған, отау құрған үйіне оралған, іздегенін тапқан, арманына жеткен адамдардың образын көреміз. Аталғандар – *қоғамдағы әйел адамның арманы*. Үйінде отырып баласын ұйықтату барысында құрастырған қиялы, отағасын күтіп армандаған арманы, үй шаруашылығымен айналысу барысында айналадағы заттарды қатыстырғаны, керек десеңіз тұрмыс құру арманының өзі “соңында екеуі бақытты болыпты” немесе “қырық күн ойын, қырық күн тойын жасап” деген тіркестер арқылы көрініс тауып, ертегінің этимологиялық авторы әйел екенін көрсетеді. Сондықтан аң немесе балық аулау туралы ертегілерді кездестірмейміз. Хикая, дастандар болса нағыз ер адамның қиялы, әрекеті, дүниетанымы.

Сөзіміз дәйекті болуы үшін гендірлік сипаты жоқ “Кім күшті” ертегісін талдап көрейік. Ертегінің басы:

“Ерте, ерте, ертеде,

Ешкі жүні бөртеде.

Қырғауылдың жүні қызыл екен,

Құйрық жүні ұзын екен” [4;305], - деп басталады. Бірінші тармақта оқиғаның нақты қай жерде қалай болғандығы туралы ақпараттың жоқ екенін айтса, екінші тармақтағы «бөрте» сөзінің мағынасын ертегі мәтінінде ешкі (баяншы) талдап, түсіндіріп жатпайды. Бөрте сөзі – біз білетін Шыңғыс ханның әйелі. Ал сөздің мағынасы болса моңғол тілінде “Borte-Fujin” ханым деген мағынаны береді. Демек, ешкінің жүні ханымда – әйел адамда. Расында, біздің қазақи болмыста ер адам аңшылық, кәсіп жасаса, әйел адам үй шаруашылығына жауапты болған. Яғни, жүн түткен, көрпе жасаған, киім тоқыған, бала қараған. Бұл қазақ әже-аналарымыздың әлеуметтік өмірін, отбасындағы қызметін, айналысқан кәсібінің ертегідегі көрінісі болып табылады.

“Қырғауылдың жүні қызыл екен,

Құйрық жүні ұзын екен”[4;305], - тармақтарында қырғауылды алудың себебі бекер емес. Мұндағы түйін, “*қырғауылдың еркегінде гана құйрық жүні ұзын болады*”[6;224]. Сонымен қатар, қырғауыл – береке-бірлік, тоқшылықтың да символы ретінде көрініс табады. Демек, анасы баласына ертегі айта отырып, оның әкесі (отағасы) жайында ақпарат беріп отыр. Ерекше мәнді “қызыл” түске де беруіміз керек. Қазақ мақалында “Қыздың көзі қызылда” деп бекер айтылмаған. Қызыл түс – сұлулықтың әйел түсінігіндегі көрінісі. Бағамдап қарасақ, ертегінің тек қана алғашқы кіріспесінде (әмбебап қалып) халық өмірін, дәлірек айтар болсақ әйел адамның өмірі, түсінігі көрініс тапқан. Демек, ертегінің шығу тарихы әйел жаратылысымен тікелей байланысты. *Әйелдер – фольклордағы ертегі жанрының бастапқы авторы*. Кейіннен, ертегі айту белгілі бір қызмет ретінде қоғамдық сипат алып, «ертегішілер» деген ұғым пайда болды. Осылай ертегі өз баяншысын әйел-еркек деп бөліп жармай, бәріне бірдей ортақ фольклордың ең бай жанрына айналды.

Ертегілерде халықтың әлеуметтік өмірі, ортасы, географиялық мекенге де байланысты болады. Мысалы, Алдар көсенің әрекет ету мекені көбіне қала өмірін сипаттайды. Бұл сипат хандарды сынау, кекете отырып әділдік іздеумен көрініс табады. Халық және биліктің арасындағы текетірес те осы ертегілерден көрініс тапқан. “Алдар көсе мен Алаша хан”, “Алдар көсе мен шайтан”, “Алдар көсе мен бай” т.б. ертегілерде ашынған, кедейленген халық және тойымсыз хан (билік) арасындағы текетіресті көруге болады. Әдетте мұндай ертегілерде әділеттілік жеңеді. Сондықтан Алдар Көсенің әрбір жеңісі – халық қиялының жеңісі. Осы тұрғыда “Алдар көсе мен Алаша хан” ертегісіндегі Алаша хан образы жиынтық (мүмкін тарихи?) образ. Себебі, *хикаядағы Алаша хан*[5;96] мен ертегідегі Алаша хан бір адам емес. Хикаяда Алаша хан образында Шыңғыс хан сипатталады. Ертегіде болса, қатардағы хан. Хикаядағы Алаша хан мінезі бар, дана, оңы мен солын ажырата біледі. Ертегіде болса ол әйел мен еркекті ажырата алмайды. Берген қарызын адам капиталымен алатын хан. Хикаядағы хан мен ертегідегі ханның географиялық орналасу жері де әртүрлі. Екеуінде де тау

суреттелгенімен, хикаядағы хан көшпенді елдің ханы; ертегідегі хан болса пайызға ақша беретін қалалық мәдениетке жақын тип. Демек, ертегілерде орын алған әлеуметтік теңсіздік тікелей сол оқиғаның географиялық мекеніне байланысты.

Бұдан басқа қазақ ертегілерінде жиі кездесетін әлеуметтік мәселе – баласыздық зары. Кез-келген отбасының басты тірегі, жүрегі – сәби. Қазақ мақалында “Балалы үй – базар, баласыз үй – мазар” деген тіркестің ертегілердегі көрінісі кеңінен сипатталады. Мақаланың басында біз атап өткен ертегілердің авторы (әйелдер) үшін бала сүйу – үлкен бақыт. “Ер Төстік” ертегісінің бастапқы бөлімінде ұлдарынан айырылған шал мен кемпір қайғысы көрініс табады. Шал төс етін жеген соң дүниеге кемпірі ұл алып келеді. Қазақ халқы өз ертегілерімен әлеуметтік мәселелерін ортаға қойып қана қоймай, олардың шешілу жолын да айқын көрсетеді. Бүгінгі күні әлі жалғасын тауып келе жатқан күйеу баласына төс етін ұсыну сияқты дәстүр де осы сипатты аңғартады.

Сонымен қатар қазақ ертегілерінде халықтың фобияларын (қорқынышын) жиі кездестіреміз. Табиғат фобияларынан (күннің күркіреуі, найзағайдың жарқылы, өрт, т.б.) басқа әлеуметтік фобиялар (ауру; өлім; інісін, баласын, ағасын ұрлап әкету т.б.) басым сипатқа ие. Олар ертегі сюжетінің құрамына еніп, орныққан. Сондықтан “ұйықтап қалған кезінде байлап алыпты”, “самрұқ құс келіп ағасын алып кетіпті”, “жылан жұмыртқаға қарай өрмелеп бара жатыр екен”, т.б. тіркестер арқылы халық қорқынышы ертегі мәтінінен көрініс табады.

Қорытынды. Ертегі – әлеуметтік сипатқа ие фольклор жанры. Яғни, бұл тек әжесінің немересіне айтатын қиял-ғажап әңгімесі емес, бірқатар ғылым салаларына зерттеу объектісі бола алатын материал, тарихи және әлеуметтік өмірдің адам санасындағы көрінісі, халық мұрасы. “Әлемдік әдеби-мәдени байланыстар негізінде жаңа дәстүрді қалыптастырған, сөйтіп жаңа заман ағымына сай жаңашылдықтың арақатынасын ұрпақ, ұлт әдебиетіне сай жырлау қазіргі кездегі әдебиетте ұлттық руханиятымызды құрайтын құндылықтарға жаңаша көзқарас” [7;346] қалыптасқанымен, “Рухани жаңғыру” әдебиеттану ғылымында тек тарихи байланыс аспектісінде қарастырылып жатыр.

Әдебиеттанудың бүгінгі алар бағыты психоанализге негізделген (З.Фрейд, К.Юнг бойынша) талдаулар, жаңашыл классификациялар, тәуелсіз әдебиет биігінен қарай алатын, ұлт болмысын, психологиясын, ділін тану және әлемдік әдебиеттану ғылымымен иық тіре алатын жағдайға жету мақсатындағы зерттеулерді талап етеді. Бағыт Ресей еңбектерінің ғана негізінде емес, төл әдебиеттануымыздың А.Байтұрсынұлы, З.Қабдолов негізін салған ізбен жүре отырып, батыстық әдебиеттану еңбектеріне зер салуымызды қажет етеді. Осы орайда, мақалада көп айтыла бермейтін қазақ ертегілерінің әлеуметтік ерекшелігі басты тақырып етіп алынды.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1 Altınkaynak E. *Elazığ Masallarında Karşılaşılan Bazı Sosyal-Çevre Öğeleri Üzerine Bir Araştırma. // Tuncer Gülensoy Armağanı: Tuncer Gülensoy'un Doğumunun 55.Yıldönümü Dolayısıyla Öğrencileri tarafından hazırlanan çalışma, – Bizim Gençlik Yayınları, 1995. s.142-153 – конференция материалдары*

2 Байтұрсынов А. *Тілғағылымы (қазақтіліменің ағартуға қатысты еңбектері) – Алматы, «Анатілі», 1992, 448 бет – кітап*

3 Пропп В. *Морфологиясказки / Гос. ин-т историискусств. -Ленинград: Academia, 1928. — 152 с. - (Vopr. поэтики; Вып. XII), на сайте <http://feb-web.ru> (10.05.2020)–электронды кітап*

4 *Бабалар сөзі: Жүзтомдық. - Астана, “Фолиант”, 2011. Т. 75: Батырлық ертегілер. - 424 бет.*

5 *Бабаларсөзі: Жүзтомдық. - Астана, “Фолиант”, 2012. Т. 85: Тарихи аңыздар. - 416 бет – кітап*

6 *Қазақстан табиғаты: Энциклопедия / Бас ред. Б.Ө.Жақып. Алматы: “Қазақ энциклопедиясы” ЖШС, 2011. Т.3. - 304 бет – кітап*

7 Оралова Г. *Тәуелсіздік жылдарындағы жастар поэзиясындағы ой асқақтығы мен жаңа әуен//Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті. Хабаршы. —Филология ғылымдары сериясы. – 2020. №1 (71). – 344-350 бб.- жинақ*

References:

1. Altınkaynak E. *Elazığ Masallarında Karşılaşılan Bazı Sosyal-Çevre Öğeleri Üzerine Bir Araştırma. // Tuncer Gülensoy Armağanı: Tuncer Gülensoy'un Doğumunun 55.Yıldönümü Dolayısıyla Öğrencileri tarafından hazırlanan çalışma, – Bizim Gençlik Yayınları, 1995. s.142-153 – konferensia materialdary*

2. Baitürsynov A. *Tiltağylymy (qazaqtılımenoqu – aғartuғаqatystyeñbekteri) – Almaty, «Anatılı», 1992, 448 bet – kitap*

3. Propp V. *Morfologiaskazki / Gos. in-t istoriiskusstv. -Leningrad: Academia, 1928. — 152 s. - (Vopr. poetiki; Vyp. XII), na saite <http://feb-web.ru> (10.05.2020)–elektronny kitap*

4. *Babalar sözi: Jüztomdyq.* - Astana, "Foliant", 2011. T. 75: *Batyrlyq ertegiler.* - 424 bet.
5. *Babalarsözi: Jüztomdyq.* - Astana, "Foliant", 2012. T. 85: *Tarihiañызdar.* - 416 bet – kitap
6. *Qazaqstantabiğaty: Ensiklopedia / Bas red. B.Ö.Jaqyp.* Almaty: "Qazaqensiklopediasy" JŞS, 2011. T.Z. - 304 bet – kitap
7. *Oralova G. Täuelsızdık jyldaryndaғы jastar poeziasyndaғы oi asqaqtyғы men jaña äuen//Abai atyndaғы Qazaq ülttyq pedagogikalyq universieti. Habarşy. —Filologia ғыlymdary seriasy. – 2020. №1 (71). – 344-350 bb.- jinaq*

МРНТИ 17.09.91

<https://doi.org/10.51889/2020-2.1728-7804.77>

Әбелдаев Ж.¹

¹ *ал-Фараби атындағы ҚазҰУ,
Алматы, Қазақстан*

ТҮРІК ТАРИХИ РОМАНЫНЫҢ ГЕНЕЗИСІ

Аңдатпа

Түріктің тарихи романының туу, қалыптасу және даму тарихы бар. Ол өзінің тарихи шындығымен тығыз байланысты дамыды.

Алғашқы тарихи романдарға негіз болған прозалық үлгілер түріктің ортағасырлық классикалық прозасында көрініс тапса, кейін ол ХІХ ғасырда Танзимат әдеби кезеңінде европалық проза негізінде қалыптасып дами түсті. Сондықтан түріктің тарихи романының генезисі сол ХІХ ғасырдан емес, ортағасырлық Диван әдебиетінен және халық қиссаларынан негіз алды десек болады.

ХІХ ғасыр әлемдік мәдениетке үлкен өзгерістер алып келуі себепті Анадолы түрік әдебиеті де бұл үрдістен қалыс қалған емес. ХІХ ғасырдағы түрік қоғамындағы ірі реформалар мәдени-әдеби аспектіні де қамтыды. Былайша айтқанда, ірі мәдени-әдеби жаңғыру үдерісін бастан кешті. Османдық социум алғаш рет Европалық өркениетпен жақындасты. Кейбір кезде ол өзінің Империялық мінезін көрсеткісі де келді. Дегенмен, бұл теке-тіресте батыстық мәдениеттің элементтері түрік мәдениетіне ене бастады.

Түріктің мәдени жаңғыруы негізінде әдеби үдерістер күрделі кезеңді бастан өткерді. Дей тұрғанмен, түріктің тарихи романы осы кезеңде қылаң беріп, ол түрік қаламгерлерінің қызығушылығын оятты. Танзимат кезеңінде алғашқы тарихи романдар батыстық үлгідегі ережелерді қабылдады, алайда, тарихи шындық тек Осман Империясының шындығымен қабысып жатқан еді.

Түйін сөздер: Түрік прозасы, тарихи роман, классикалық түрік әдебиеті, ұлттық бірегейлік, Танзимат әдебиеті, тарихи роман генезисі, Османдық социум

*Abeldaev. Zh.*¹

¹ *KazNU named after al-Farabi,
Almaty, Kazakhstan*

GENESIS OF TURKISH HISTORICAL NOVEL

Abstract

The Turkish historical novel has a history of birth, formation and development. It developed closely related to its historical reality.

If the prose patterns based on the first historical novels were reflected in the medieval classical prose of the Turks, then it was formed in the nineteenth century in the literary period of the Tanzimat on the basis of European prose. Therefore, the genesis of the historical novel of the Turks was based not only in the XIX century, but also in medieval Divan literature and folk tales.

Due to the fact that the XIX century saw significant changes in world culture, Anatolian Turkish literature did not lag behind this process. Major reforms in the Ottoman society of the XIX century also covered cultural and literary aspects. In particular, they have undergone a major cultural and literary modernization. For the first time, the Ottoman society is approaching European civilization. In some cases,